

Станіслав Черкасов,
*аспірант історичного факультету
Запорізького національного університету*

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕФОРМАЦІЯ ТА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ XVI СТОЛІТТЯ: СПЕЦИФІКА ЗАПОЧАТКУВАННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто процес становлення та головні форми вияву міжконфесійних взаємовідносин протестантських громад та православної церкви на території Польсько-Литовської держави XVI ст. Висвітлено головні чинники, що визначили характер і специфіку генезису міжконфесійного протистояння.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, православ'я, міжконфесійні відносини.

Міжконфесійні контакти постають як різновид суспільних відносин, сукупність умовно тривалих динамічних зв'язків між релігійними суб'єктами, що належать до різних конфесій. Форми міжконфесійних відносин охоплюють історично вкорінену систему взаємостосунків між традиційними для того чи іншого регіону конфесіями і новоутворені зв'язки з новітніми конфесійними групами, які історично встановлюються між суб'єктами єдиного поліконфесійного простору. Сучасне академічне релігієзнавство виокремлює цілу низку чинників, які детермінують характер та форми вияву міжконфесійних відносин. Так, на думку А. Арістової, особливої ваги набувають специфіка історичного генезису суб'єктів міжконфесійних відносин, правовий статус конфесій і релігійних організацій у суспільстві, конфігурація конфесійної структури в регіоні; етноконфесійний склад населення та сформована система міжнаціональних відносин, стан і напрямки розвитку міжнародної ситуації і зовнішні геополітичні впливи [1, с.76]. Таким чином, аналіз конкретно-історичного типу міжконфесійних відносин, з одного боку, спирається на всебічне вивчення суспільно-політичних процесів, в умовах яких відбувається функціонування релігійних інститутів, з другого – визначення характеру міжконфесійних контактів дозволяє дати належне пояснення багатьом явищам суспільно-політичного життя у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Проблематика історичної своєрідності формування міжконфесійних взаємовідносин протестантизму та православ'я привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Окремі аспекти питання були розглянуті у статтях І. Малишевського та О. Левицького, працях І. Огієнка, О. Петрова, В. Зубрицького; свою досить стриману оцінку ролі західноєвропейської Реформації в українській історії дав М. Грушевський [3 с.63-80]. Вплив протестантизму на структурну організацію та релігійну діяльність православних братств був помічений М. Драгомановим. Однак комплексне висвітлення теми стало можливим лише із введенням до наукового обігу нових історичних документів, зокрема полемічних творів, породжених реформаційною боротьбою у східнослов'янських землях Речі Посполитої XVI–XVII століть. Якісно новий рівень відзначає праці Я. Ісаєвича, С. Подокшина,

М. Дмитрієва, польських істориків Я. Тазбора, Т. Кемпи, А. Йоберт [7; 4; 10; 11]. Проте увага більшості авторів була сфокусована на взаємовідносинах протестантів і православних в умовах католицького наступу кінця XVI – першої половини XVII століття, тоді як характер міжконфесійних контактів до укладення Брестської унії досі залишається малодослідженим. Розглянемо основні риси міжконфесійних взаємин протестантизму та православ'я на теренах Речі Посполитої з моменту їх започаткування і до 1596 року.

Православна церква в Польсько-Литовській державі підпорядковувалась Київській митрополії Константинопольського патріархату. На офіційному рівні перші документально зафіксовані спроби встановлення контактів західноєвропейських протестантів з вищими ієрархами православної церкви датуються 1559 роком, коли теолог і реформатор Ф. Меланхтон написав листа із зверненням до Константинопольського патріарха Йоасафа II. Ідеолог лютеранської Реформації намагався переконати патріарха у відсутності радикальних догматичних розбіжностей між лютеранським та православним віровченням, наголошуючи на повазі протестантів до богословської спадщини отців церкви і рішень перших семи Вселенських соборів. Відкрито не засуджуючи ініціативу лютеран у досягненні міжконфесійного порозуміння, Йоасаф II не відповів на заклики Меланхтона, зайнявши шанобливо-стриману позицію до протестантської критики католицизму.

Перерваний смертю Меланхтона, діалог було поновлено у середині 70-х рр. XVI століття, за панування вже нового Константинопольського патріарха Єремії II Траноса. Усвідомивши безперспективність переговорів з католицькою церквою відносно перегляду найбільш неприйнятних для протестантів традицій релігійної практики, теологи Тюбінгенського університету вирішили надіслати православному патріархові повний текст Аугзбурзького віросповідання, проголошеного на рейхстазі Священної Римської імперії у 1530 році і схваленого Карлом V Габсбургом. Офіційний статус документа, а також наявність його письмової оцінки з боку католицької церкви у формі «*Confutatio Pontificio*» (лат. «Папське заперечення») вимагали надання відповіді з викладом офіційної позиції православної церкви до надісланого тексту.

Не наважившись надалі ігнорувати протестантські запити, Єремія II надав розгорнуту відповідь на адресовані до нього запитання і пропозиції у власному листі, датованому 15 травня 1576 року. Коментуючи окремо кожен з 21 артикула Аугзбурзького віросповідання, патріарх чітко окреслив позиції невідповідності лютеранської теології віровченню православної церкви.

Зокрема, увагу Єремії II привернуло підтвердження лютеранами вже в першому артикулі католицького догмату «*filioque*» про походження Святого Духа від Отця та Сина, що було наріжним каменем теологічного розходження католицизму і православ'я. Принципово неприйнятним був визнаний православним патріархом зміст четвертого артикулу, що проголошував виправдання вірою (*sola fide*) єдиною умовою отримання спасіння; затвердження сьомим артикулом двох таїнств замість семи, відмова від іконопочитання та вшанування святих у тексті двадцять першого артикулу [10, с. 24–27]. Фактично поразка протестантської дипломатії не була визнана самими протестантами. Богослови Тюбінгенського університету намагались надолужити брак успіхів наполегливістю.

Проголосивши названі патріархом відмінності православ'я і лютеранізму адіафором, тобто догматично другорядними, протестанти й надалі здійснювали спроби продовжити діалог з Константинополем. Результатом подальших звернень стала більш жорстка за тональністю викладу відповідь Єремії II в 1579 році.

Незважаючи на те, що переговори не виконали поставленої лютеранами мети, вони створили прецедент започаткування толерантних міжконфесійних відносин із православною церквою, в ході яких були визначені сутність та зміст протестантських відхилень від православ'я, і головне – сформоване взаємне сприйняття релігійними напрямами одне одного на основі першоджерел, а не через упереджені оцінки ідеологічних опонентів, технічних посередників та сторонніх осіб.

Проте католицька церква не могла залишити без відповіді протестантські спроби залучити на свій бік православ'я як потужного релігійного і політичного спільника. Так, представники ордену єзуїтів неодноразово намагались перешкодити перебігові перемовин протестантів із православними, не зумівши запобігти їх виникненню. Типовим прикладом реалізації головних засад єзуїтської тактики може слугувати діяльність придворного проповідника польського короля Стефана Баторія Станіслава Соколовського, який, отримавши доступ до матеріалів листування німецьких лютеран із православним патріархом, вирішив удатись до їх публікації.

Головною метою такого кроку було намагання скомпрометувати протестантизм його готовністю до компромісів і продемонструвати, що офіційне православ'я відмовилось від визнання головних ідей західноєвропейської Реформації, а отже, поділяє в цьому питанні позиції католицької церкви.

Кореспонденцію було опубліковано у Кракові в 1582 році під загальною назвою: «*Censura Orientalis Ecclesiae – de principiis nostri seculi hereticorum dogmatibus – Heremiae Constantinopolitani Patriarchae, iudicii et mutuae communionis causa ab Orthodoxae doctrinae adversariis*» і присвячено Римському папі Григорію XIII. Реакція протестантів полягала у виданні корпусу листування зі супровідними власними коментарями. Документи, які були надруковані 1584 року у Віттенберзі та найменовані «*Acta et Scripta theologorum Wirtembergensium et Patriarchae Constantinopoli*», мали напівофіційний і офіційний характер [10, с. 26]. Незважаючи на неоднозначність інтерпретації наслідків листування, її видання документально зафіксувало зустрічний інтерес освічених кіл православного духовенства та протестантських богословів в уникненні відкритого конфлікту, ворожнечі та агресивних форм міжконфесійного протистояння.

Однак місцева реальна практика міжконфесійних відносин православної церкви та протестантських громад на теренах Речі Посполитої формувалась далеко не за офіційним сценарієм і залежала від більш вагомих локальних чинників, аніж результатів теологічних дискусій вищого духовенства. Інтенсивна експансія реформаційних ідей на східнослов'янські землі Речі Посполитої збіглась у часі з періодом глибокої кризи православної церкви Київської митрополії. Питання про поширення практики симонії та падіння авторитету духовенства були предметом розгляду Собору 1508–1509 рр. Не зазнавши навіть часткового усунення, кризові явища досягли апогею свого розвитку протягом 1534–1589 рр., під час керівництва

митрополією Макарія II (1534–1555), Сильвестра Белькевича (1556–1567), Іони Протасевича (1568–1577), Ілії Кучі (1577–1579) та Онисифора Девочки (1579–1589).

Дезорганізація церковного життя, низький рівень освіченості духовенства, численні випадки порушення церковної дисципліни, неодноразово помічені сучасниками, відкривали шлях для проникнення реформаційних настроїв як у церковному середовищі, так і серед представників рядового населення [5, с.7]. Залишаючись крупним феодальним власником, православна церква розпоряджалася значним обсягом матеріальних ресурсів. Наприклад, Луцька єпископія мала у володінні 27, Києво-Печерська лавра – 48 сіл. Вище духовенство використовувало церковне майно насамперед для особистого збагачення. Так, у Києво-Печерському монастирі за 1494–1574 рр. змінили один одного 35 архімандритів, які перетворили монастирські володіння у джерело власних доходів.

Визнання канонічним правом інституту патронату слугувало юридичним обґрунтуванням підпорядкування церкви світським особам [11, с.232]. На теренах Речі Посполитої право патронату над православною церквою включало право королівської влади призначати митрополитів, архімандритів та право призначення священників місцевими землевласниками; право попередньо обирати кандидатур на поки що зайняті, але вакантні у майбутньому церковні посади та право співучасті у церковній судовій юрисдикції. Такі характерні особливості устрою православної церкви ставали легким об'єктом для критики опонентами з протестантського табору. Окрім того, вони спровокували появу дисидентських рухів усередині самого православного середовища.

Вирішальне значення для сприйняття протестантів православною церквою мали події, географічно віддалені від епіцентру західноєвропейської Реформації. Значною мірою образ протестанта було сформовано під безпосереднім впливом єретичних рухів, які виникли на території Московської держави у другій половині XV – середині XVI століття. Послідовників учення стригольників, головним осередком якого був Псков, офіційно засудили на землях московської монархії у 1490 році, після чого значна частина релігійних дисидентів утекла від переслідувань православною церквою і світською владою до Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

Так, на думку І. Огієнка, православні єретики стали ідеологічними попередниками протестантської Реформації на Україні [6, с.103]. З ім'ям Матвія Семеновича Башкіна і Феодосія Косога пов'язано формування нової хвилі єретичних рухів кінця 40-х – початку 50-х рр. XVI століття, поява яких залишила помітний слід в релігійній історії регіону. Московський Собор 1553–1554 рр., скликаний «на Матвія Башкіна», засудив новий різновид єретичного віровчення. Послідовники Матвія Башкіна, включно з Феодосієм Косим, емігрували до території Великого князівства Литовського, де продовжили свою активну антиправославну діяльність.

Спогади про зустріч із православними єретиками у Вільні залишили польський реформатор Я. Ласький, його соратник Д. Утенхоу та англійський купець Д. Бурхер [4, с. 56–57]. Протестантський історик А. Венгерський свідчить про прибуття 1555 року до Вітебська трьох монахів грецького віросповідання на чолі з проповідником православної раціоналістичної єресі Феодосієм Косим [12, с. 262–263]. Описуючи

поширення вчення Ф. Косого на землях Литви та Корони, автор підкреслює спадкоємність між його місією та подальшою діяльністю польсько-литовських протестантів, які, скориставшись поширенням ідей раціоналістів, розгорнули власну місіонерську діяльність. У протоколі Краківського синоду 1567 року зафіксована згадка про прибуття до Любліна московського еретика Ісаї, який, перейшовши на позиції аріанізму, став його активним проповідником [9, с. 216–217]. Факт перебування Ф. Косого та його послідовника Ігнатія на українських землях зафіксовано у листі князя А. М. Курбського до волинського шляхтича К. Чаплича, датованому 21 березня 1575 року [7, с.26]. Вчення еретиків, за свідченням Курбського інтенсивно поширювалось серед представників волинської шляхти, активно обговорювалось на шляхетських з'їздах та зібраннях.

Аналіз документів дозволяє виокремити такі спільні характерні риси різних напрямів православних еретичних учень, як заперечення церковної організації та православної обрядності, церкви як соціального інституту та духовенства як носія притаманних церкві пороків. Відомі також різні за ступенем радикальності антифеодальні заклики до соціальної рівності та сповідання антитринітаристських переконань. Саме цей, далеко не стійкий, набір віросповідних позицій було абсолютизовано православними полемістами як обов'язково притаманний представникам будь-якої протестантської течії. Полемічні твори, які вийшли з православного середовища XVI–XVII століття, відображають стереотипне сприйняття протестанта як прихильника найбільш радикальних антиправославних поглядів.

Першочергове значення для реконструкції православної оцінки реформаційного руху в Речі Посполитій має широка група джерел, яку становлять релігійно-полемічні твори, спрямовані на критику протестантизму з позицій ортодоксального православ'я. Однією з найбільш ранніх пам'яток став трактат «Проти повісті нинішніх безбожних еретиків», опублікований С. Т. Голубевим [4, с.19]. Значний обсяг інформації міститься у творах старця Артемія, який до своєї втечі на територію Литви згадується як учитель руських вільнодумців, що перейшов після своєї литовської еміграції на позиції православної церкви і разом з іншими православними полемістами виступив проти поширення Реформації. Із 14 відомих історичній науці текстів під його авторством, дев'ять були написані на білоруських землях і всі без винятку належать до реформаційної проблематики.

Важливою пам'яткою православної протиеретичної полеміки є «Писання проти люторів» [4, с.30], що відображає історію міжконфесійного протистояння другої половини XVI століття. Спільною рисою полемічних творів, які вийшли з православного середовища, є практична нерозмежованість місцевих східнослов'янських еретичних рухів і класичних напрямів протестантизму західноєвропейського зразка. Наприклад, автор одного з православних повчальних Євангелій бачить у еретиках місцевих «люторів», але, починаючи дискусію з ними, переходить до критики антитринітаризму. Звертаючись до «пана Лютора», полеміст звинувачує його у прихильності до аріанських поглядів: «затемнени есте дияволом ином еретиком старым, то ест Арием» [2, арк.172].

Проектування феодосіанської ідеології на всі течії реформаційного руху, приписування лютеранізму, як найбільш відомому конфесійному напрямку

Реформації, зовсім не притаманних йому антитринітарних та антифеодальних віросповідних положень прослідковується у більшості православних творів цього періоду. Така помилковість тверджень могла, з одного боку, стати наслідком складності відстежування динамічного розвитку реформаційного руху в умовах поліконфесійності Польсько-Литовської держави, з другого – навмисне зображення протестантизму у його найрадикальніших і найнеприйнятніших для православної традиції проявах могло бути використане як прийом у проведенні полемічної боротьби.

Разом з тим необхідно враховувати широку представленість віровчень антитринітарного спрямування на території православних земель Речі Посполитої, під впливом яких складалась оцінка протестантських конфесій населенням, що сприймало місцеві приклади релігійної практики як типові для всього реформаційного руху. Окрім того, місіонерська діяльність антитринітаріїв була здебільшого орієнтована на представників рядового населення, тоді як помірковані течії західноєвропейського протестантизму залишалися здебільшого шляхетським віросповіданням, маловідомим і чужим для ненобілітованої частини суспільства.

Штучна абсолютизація гетерогенності релігійних поглядів стимулювала конфліктність міжконфесійних контактів. Однак переважна більшість відомих нам прикладів відкритого релігійного протистояння припадає на ті території Польсько-Литовської держави, в межах яких спостерігалась найбільша активність радикального протестантизму. Головною ареною боротьби стало місто Вітебськ, де, за повідомленням А. Венгерського, православні єретики знищували «ідолів», тобто ікони, як у приватних будинках, так і в храмах, закликаючи до прийняття нового віровчення. Зваживши погрози бути знищеними «вогнем і мечем», протестанти були змушені залишити місто [12, с. 263].

Іконоборство, як найбільш вживана форма прояву реформаційного екстремізму, як правило, відрізняла ті радикально налаштовані протестантські групи, які зазнавали впливу православних єретичних рухів загалом та феодосіанства зокрема. Натомість догматично поміркований, лютеранський та кальвіністський, класично «ортодоксальний» ранній протестантизм сповідував повагу до існуючого суспільно-політичного устрою і шанобливе ставлення до тринітарних позицій православної теології, які повністю відповідали їх переконанням [8]. Користуючись, як правило, гарантованим захистом своїх світських патронів, ці протестантські течії проводили зважений діалог з православ'ям, намагаючись залучити його до боротьби із спільним ідеологічним ворогом в особі римо-католицької церкви.

Таким чином, треба відзначити наявність чинників, що потенційно сприяли оптимізації взаємовідносин протестантизму і православної церкви на східнослов'янських землях Польсько-Литовської держави. До низки таких передумов можна віднести спрощення конфесійного бар'єру між православ'ям і протестантизмом за цілою низкою позицій: спільне критичне ставлення до основних догматів католицької церкви, невизнання примату папи Римського, заперечення практики целібату та продажу індульгенцій тощо. Наявність спільного ідеологічного опонента поєднувалася з одночасним збереженням тринітарної теології в межах лютеранського та кальвіністського віросповідань. Православна традиція патронату світської влади над церковною повністю відповідала протестантському принципу

«*cuius regio, eius religio*» (лат. «чия влада, того й віра»), що дозволяло не тільки здійснювати реформаційні перетворення без поривання з попередньою церковно-правовою практикою, а й значно пом'якшити гостроту міжконфесійного протистояння. Проте, на жаль, цей значний потенціал не був із самого початку використаний, а подекуди значною мірою втрачений.

Втручання радикально налаштованих православних єретичних рухів, які виникли на території Московської держави наприкінці XV – у середині XVI століття, призвело до їх неправомірного ототожнення із західноєвропейськими протестантськими напрямками і, як правило, з такою поміркованою реформаційною течією, як лютеранство. З другого боку, внаслідок еміграції релігійних дисидентів, на території Речі Посполитої з'явилася значна кількість громад аріанського віросповідання, які порушували головні засади як лютеранської, так і кальвіністської ортодоксії. Полемічна традиція узагальнила цей емпірично накопичений соціокультурний досвід, відходячи від ситуативності і створюючи ґрунт для формування стійких стереотипів. Саме ці обставини значно погіршили аксіологічне навантаження сприйняття протестантизму у православному середовищі, відчутно знизивши можливості до подальших практичних і тим більше теоретичних компромісів між різними віросповіданнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арістова А. Міжконфесійні відносини у формах їх вияву / А. Арістова // Релігійна панорама. – 2008. – № 12. – С. 76–78.
2. ВР ЛННБУ (Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника). – Ф. 2. – № 77. – Арк. 172 ; 124-124 зв.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. – К. : Освіта, 1992.
4. Дмитриев М. В. Православие и Реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. / М. В. Дмитриев. – Москва : Изд-во МГУ, 1990. – 135 с.
5. Історія релігії в Україні: [У 10 т.] – Т. 2. Українське православ'я / за ред. П. Яроцького. – Київ: Український Центр духовної культури, 1997. – 376 с. – Бібліогр. : с. 361–372.
6. Огієнко І. І. Українська церква : нариси з історії Української православної церкви : У 2 т. – Т. 1-2 / І. І. Огієнко. – Київ : Україна, 1993. – 284 с.
7. Подокшин С. А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы : (вторая половина XVI – начало XVII в.) / С. А. Подокшин ; АН БССР, Ин-т философии и права. – Мн. : Наука и техника, 1970. – 224 с. – Библиогр. : с. 206–223.
8. AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie) AR, dz. II, nr. 745, k. 1-2 ; 747, k. 1-2 ; 756, k. 1-2.
9. Acta synodów różnowierczych w Polsce : [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłto; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa : Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – Т. 2 : (1560–1570). – 1972. – 413 s. : tabl. – Bibliografia : s. 407–410.
10. Kempa T. Wobec kontrreformacji : protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / Tomasz Kempa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 624 s. – Bibliografia. : s. 565–596.

11. Jobert A. Od Lutra do Mohyły : Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648 / Ambroise Jobert; przełożyła E. Sękowska ; przedmowa do wydania polskiego J. Kłoczowski ; postówie Z. Libiszowska. – Warszawa : Pax ; Volumen. – 333 s.
12. Wengerscii A. Libri quattor Slavoniae reformatae / Andrae Wengerscius; praef. Ianussius Tazbir ; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban ; praefationem in linguam Latinam vertit Miecislaus Brożek ; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. – Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 633 s. – (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych; nr. 11).

SUMMARY

Stanislav Cherkasov

THE EUROPEAN REFORMATION AND THE ORTHODOX CHURCH IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE XVI CENTURY: THE SPECIFIC OF ESTABLISHING OF THE INTERCONFESSIONAL RELATIONS

The article analyses the process of establishing and the main forms of representation of the interconfessional relations between the protestant communities and the Orthodox Church on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the XVI century. The main factors, which determined the character and the specific of genesis of the interconfessional opposition are disclosed.

Key words: Reformation, Protestantism, Orthodox Church, interconfessional relations.

Олена Чиркова,

**кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії**

**Міжрегіональної академії управління персоналом,
Інституту соціальних наук і самоврядування**

БОРТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Присвячено розгляду умов та обставин, за яких відбувалася боротьба за збереження Православної Церкви в Україні. Відзначається особиста роль українських архиєреїв у справі проголошення унії з католицьким Римом.

Ключові слова: православ'я, католицизм, унія, патріарх, митрополит, архиєрейський собор.

Напередодні Берестейської унії українська православна спільнота зіткнулася зі зростаючим впливом ідей, які несли в собі критичні оцінки усталених в офіційному православ'ї уявлень і концепцій. Сучасні греко-католицькі дослідники акцентують увагу на трагічній ситуації наприкінці XVI ст., якою українська Церква була поставлена перед вибором: продовжувати нерівну і, здавалося, безнадійну боротьбу за своє існування, знаючи, що вижити буде важко, що українському народові загрожує латинізація обряду та полонізація; чи піти на унію з Римом, змінивши свою залежність від константинопольського патріарха на опіку папи римського. Постало питання: рятувати Церкву, жертвуючи національною